"המשוטט החרדי":
צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים[1]

תמר אלאור וערן נריה

מבוא

סמוך ל־1840 שררה זמן־מה אופנה של הולכת צבים לטיול בפאסאז׳ים. המשוטט אהב להניח להם להכתיב לו את הקצב. אילו היה הדבר תלוי בו, היתה הקדמה חייבת ללמוד צעד זה. אבל לא לו נשמרה המילה האחרונה, אלא לטיילור, שהפך את "הלאה השוטטות" לסיסמה.[2]

אין פלא שפיסקה זו מתוך המסה של וולטר בנימין מצוטטת לרוב. קריאה בשורות הקצרות משרטטת תמונה מוזרה של צבים כחיות מחמד, ופריזאים אלגנטים המהדסים מאחורי סמל התנועה האיטית בפאסאז׳ים האופנתיים. הסמליות תופסת רגע חולף, נקודה קריטית בזמן: בצד אחד ניצב המשוטט, הגיבור שמאחורי הצב, ובצד השני ניצבת הגיבורה, ה"קדמה". הוא מנסה להיאחז בחוויה עירונית של "הנאה לשם הנאה", בעוד היא, ה"קדמה", עסוקה בדברים אחרים. עליה להעביר המונים ממקום למקום, לחצות את הכרך העמוס כרכורות ולנהל את הזמן ביעילות. בנימין חותם את הערת הסיום הזו בציטוט אזהרתו של טיילור – "הלאה השוטטות" – אשר הכריעה לבסוף את הכף.

הפריווילגיה של שוטטות לא היתה תלויה רק בתקופה. הטיול בעיר הגדולה, הסיור במרחב בעזרת גופו הנע של האדם, היו גם תלויי מגדר ושיוך חברתי.[3] בנימין ניסה לצמצם את המרחק בינו לבין בודלר, שאחריו התחקה, על סיפה של תקופה חדשה ולשחזר את החוויות השונות של משורר העיר בפריס של אמצע המאה ה־19. אלא שבין שניהם ניצבו כמאה שנים. ה"קדמה" הפכה בינתיים ל"מודרניות" והמשוטט הבלתי תלוי אבד בין המוני הצרכנים.

הגבר הבורגני המשוטט לא היה היחיד שנדרס על ידי הקדמה. מאמר זה מספר

1. התצפיות למאמר זה נערכו בשנה שקדמה לאינתיפאדה השנייה. דברים רבים השתנו מאז, ובכלל זה אופני ההתנהגות במרחב הציבורי בירושלים. גירסה באנגלית של מאמר זה תתפרסם בספר על צרכנות וצריכה בישראל, בעריכת ד"ר יורם כרמלי. המאמר תורגם מאנגלית בידי חנה קן־ברונשוויג.
2. ראו: ו' בנימין, "על מוטיבים אחדים אצל בודלר", *הדהודים*, תרגם: דוד זינגר, תל־אביב תשנ"ו, עמ' 330.
3. ראו: J. Wolff. *Resident Alien: Feminist Cultural Criticism*. New Haven: 1995. pp. 88-134.

על קהילה שבעבורה היוותה הקדמה איום סימבולי, כמו גם כוח מניע ומכונן
החרדים תושבי העיר.

רגעי הטרום־קדמה אפשרו התנגדות למה שהמודרניות עשתה להמונים ולאו
המשוטט. בנימין מסכם את המסה שלו בדבריו של בודלר המבין את זמניותה ש
ההתנגדות הזאת: "נותן הוא את דעתו ליום שבו אפילו הנשים האבודות,
המנודים, יגיעו לידי כך שיצדדו באורח חיים מסודר, יָגנו ויגזרו דין מוות על
ההפקרות ולא יעניקו עוד זכות קיום אלא לכסף".[4]

גיבורי המאמר הזה לא התנגדו לכסף כדי לשמר את חיי ההפקר שלהם. אן
כמו אותן "הנשים האבודות" וה"מנודים", ביקשו לדחות את תרבות המותרות
והשפע כדי להיבדל מן ההמון. במקרה הנדון, היו אלה המון היהודים אשר
לראשונה בהיסטוריה חוו חיים בשוק תרבותי, תחרותי ופתוח. למן תקופת
ההשכלה ואילך, נוצרו דרכים מגוונות (בעיקר באירופה) למימוש המוצא היהודי,
אלה נמתחו מן הטמיעה וההתבוללות, דרך אורתודוקסיה, דתיות מודרנית/
מסורתית ורפורמית ועד יהדות ציונית, חילונית או עברית.[5] הצרכנות, לדברי
החרדים, היא הניסיון הרביעי שבו הועמד העם היהודי בעת החדשה. הראשון
היה ההשכלה, שנתפסה כאסון רוחני. ההשכלה אִפשרה ליהודים להפוך לאזרחי
תרבויות ואומות אירופיות, הציעה גופי ידע שונים והזמינה חציית גבולות. אחרי
ההשכלה באה השואה כאסון פיזי. השואה, לפי ההיסטוריוגרפיה החרדית,
חשפה את השקריות של ההשכלה, וצמצמה באלימות את מספר היהודים.[6]
הציונות מתוארת כאסון לאומי המציע גם הוא חלום שקרי של גאולה והישרדות.
האסון האחרון בשרשרת זו כרוך בפיתויי המותרות והצרכנות, ומהווה, לדברי
מנהיגים בקהילה, איום לא מבוטל. איום זה נראה תמים להבנתם, אך הוא מכוון
אל דור חלש בהרבה מן הקודמים לו.

נדמה שאחת מהקהילות העירוניות האחרונות שעמדה בהתנגדותה לתרבות
הצריכה, היא הניסיון הרביעי, עומדת להיכנע. בני קהילה זו אף פעם לא נמצאו
ממש מחוץ למשחק, אך הם עמדו בסירובם להפוך את הצרכנות לנושא הערצה
ולמקור הנאה. מנהיגיהם הניחו, כי ברגע שבו יתחילו ליהנות, יתקשו להישאר על
הסף כמי שמסרבים להשתתף במשחק המותרות המלא וייבלעו בין המון
הצרכנים האחרים. האתנוגרפיה של מאמר זה מלווה נשים חרדיות, משפחות
וגברים החוצים את הגבול ומצטרפים להמונים הממלאים את הקניונים, את

4. ראו: ו' בנימין, "על מוטיבים אחדים אצל בודלר", עמ' 112.
5. ראו: י' כ"ץ, *מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי־הביניים*, ירושלים תשי"ח; הנ"ל, *הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים 1770-1870*, תל־אביב 1985; מ' פרידמן, *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*, ירושלים 1991.
6. על היסטוריוגרפיה זו, ראו: ק' קפלן, "האומנם 'נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות'? השואה בהיסטוריוגרפיה ובתודעה ההיסטורית החרדית האשכנזית בישראל", *יד ושם קובץ מחקרים* כט, תשס"א, עמ' 249-293.

מרכזי הערים, את הפארקים, את גן החיות, את המסעדות ואת דוכני האוכל
המהיר. היא מתארת את הדרכים שבהן הם תרים את ירושלים שלהם, אשר
במשך עשרים השנים האחרונות הלכה והפכה יותר ויותר חרדית. כיוון התפתחות
זה מזמין בחינה של אפשרויות השיטוט בגרסת המאה ה־21/20, ומאפשר לנו
לבדוק את היחסים שבין החוויה המודרנית/העירונית, חוויית הצרכנות, חוויית
תנועתו של הגוף, וחוויית המשוטט/ת התר/ה את העיר. כל אלה בתוך הקשר
תרבותי מסוים.

גולים בבית, או לגמרי בבית

ירושלים היא העיר הגדולה ביותר בישראל, הן מבחינת השטח והן מבחינת
האוכלוסייה.[7] בשלהי 1999 מנו תושביה היהודים של ירושלים 442,300 נפש
(שני שלישים מאוכלוסיית העיר), מתוכם כשלושים אחוז חרדים. העיר מתפרסת
על כ־126,000 קמ"ר. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מתגוררים
בירושלים כשמונים וחמישה אחוז יותר תושבים מאשר בתל־אביב, שהיא העיר
השנייה בגודלה בישראל, ושטחה של עיר הבירה גדול במאה ארבעים ושבעה
אחוז מזה של תל־אביב.[8]

במשך שנות התשעים הצטמקה אוכלוסיית ירושלים בשבעה אחוזים וחצי. רוב
העוזבים היו צעירים (גילאי 25-40) ולא־חרדים, ועשרים וחמישה אחוז מתוכם
היו מהגרים (חילונים ברובם) שהתיישבו תחילה בירושלים ואחר כך החליטו
לעזוב.[9] גם שיעור החרדים שעזבו את ירושלים היה בסימן עלייה, למרות שהיה
עדיין נמוך משיעורם של העוזבים מסקטורים אחרים של האוכלוסייה. החרדים
שעזבו את ירושלים הצטרפו לקהילות חרדיות הומוגניות יותר, כגון בית"ר עלית,
בני־ברק וקריית טלז סטון, שבהן הדיור זול יותר (הסיבה שאותה מציינים עוזבי
העיר מכל הסקטורים).

בעקבות תהליך זה, התחזקה ההגמוניה של החרדים בעיר, וכוח המשיכה שלה
לדיירים חילונים נחלש. למרות שהאוכלוסייה החרדית מהווה פחות משליש
מהאוכלוסייה היהודית, ארבעה מתוך שבעת סגני ראש העיר הם חרדים ואחד
דתי־לאומי. התחושה ברחוב היא שירושלים הפכה חרדית לחלוטין. נראה כי
הפער בין המספרים לבין התחושות נובע מתהליך דו־שלבי: צמיחת הסקטור
הדתי של אוכלוסיית העיר מגבירה את תחושת הביתיות שלהם בעירם. אותה

7. מספרים אלה מבוססים על מחקרים הכוללים את מזרח ירושלים כחלק אינטגרלי של העיר, כמו גם חלק משכונות הלוויין שלה.
8. ראו: מ' חושן, *ירושלים על המפה: תמונת מצב ומגמות עיקריות*, ירושלים 2001, עמ' 12-14.
9. לנתוני ההגירה מירושלים, ראו שם, עמ' 21.

תחושת בית מעודדת את החרדים לשנות את ההביטוס שלהם,[10] וממילא את הרגלי התנועה שלהם בעיר. שינויים אלה מגבירים את הנראוּת שלהם. כך מתחזקת התחושה שירושלים היא עיר חרדית, המעודדת הגירה חילונית ממנה. אי שם בין התחושות לבין המספרים הממשיים, הקהילה החרדית משנה את אורח חייה העירוניים, והעיר על שטחיה הציבוריים ומוסדותיה הולכת ומשתנה אף היא.

שינוי זה לא נצפה על ידי החוקרים, שהצביעו לכיוון של "צמיחה עם התבדלות".[11] נדמה כי יותר ויותר חרדים חוצים את הקווים שסימנו להם החוקרים בסוף שנות השמונים. המניע העיקרי להרחבת התנועה בעיר כרוך בשינויים שחלו בהרגלי הצריכה ובמושג הפנאי.[12] שינויים אלו התאפשרו, כאמור, בעקבות התבססותה של הקהילה החרדית בעיר, בעקבות תחושת האִזרוח של הקהילה בביתה המפחיתה את הצורך ב"התבדלות", והעידוד שהקהילה מקבלת לשינויים אלו ממתאזרחים חדשים בתוכה, כמו העולים מארצות המערב, הקהילה החרדית הספרדית והחוזרים בתשובה.

בילוי זמן וקניות, כמו גם סיור במחוזות חדשים, מאורגנים ומתבצעים לפי פרמטרים חברתיים, ובהם מעמד, גזע, מגדר ולאום. מחקרי הפנאי לסוגיהם

10. הביטוס (Habitus) הוא מושג מפתח במשנתו של פייר בורדייה. המושג מאחד במילה חמקמקה אחת את אופני החשיבה, התפיסה, ההערכה והפעולה של קבוצה מסוימת. ניתן להגדיר את ההביטוס גם כמעין "טעם", מצפן התנהגות כללי ביותר, המגדיר את שלל הפעולות של היחידים השייכים לקבוצה תרבותית מסוימת. ראו: P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, UK, 1977; idem, *Distinctions*, London 1986.

11. ראו: מ' פרידמן וי' שלהב, *התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים*, ירושלים 1985; י' שלהב, *עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה*, ירושלים 1991.

12. המחקר היחיד על שינויים בהרגלי הפנאי של האוכלוסייה החרדית בירושלים מתמקד ב"עדה החרדית" – קבוצה קטנה, המסמנת עצמה כשמרנית במיוחד. המחקר מראה כיצד השינויים שחלו נשענים על שינויים שקרו וקורים בתוך המעגל החרדי הרחב יותר שבו מצויה העדה, ומשם הלאה, מול השינויים שחלו בחברה המסורתית־ירושלמית והישראלית בכלל. צריכת הפנאי דרך קהילות אחרות מתירניות יותר יוצרת מגעים עם קבוצות אלו, ומחוללת שינויים נוספים. המחבר מציין בין היתר שני מקומות שבהם ערכנו תצפיות: גן החיות התנ"כי, המוכר ומותר זה זמן רב כאתר בילוי, וסנטר 1, המוכרז אתר מגונה, שפוסטרים ברחבי השכונות החרדיות קוראים להדיר רגליים ממנו. המאמר עוסק בצורות בילוי רבות שאינן נדונות כאן. ראו: R. Schneller, "Controlled Adaptation of Modern Leisure Culture: An Abiding Challenge to the Ultra Orthodox Community in Jerusalem," Y. Rich and M. Rosenak (eds.), *Abiding Challenges: Research Perspectives on Jewish Education*, London 1999, pp. 303-339.

קוראים את פעילויות הפנאי והצרכנות כפעולות של הַתרבות. עבודות אלה שואפות לגלות את "המניע האמיתי" של הבילוי והצרכנות, וחותרות להראות שהוא נעוץ ברצון להבטחת יציבות הקפיטליזם והסדר הפטריארכלי. מה שנראה כהנאה פשוטה, כנושא אופי פרטי, כפעילות של בחירה חופשית, אינו אלא מעשה מנוהל היטב של אשרור הסדר החברתי.

גישתו של בנימין לצרכנות ולפנאי היא שונה. הוא פותח באדם המשוטט להנאתו, האדם ברחוב, ורק אחר כך עובר למערכות תרבותיות, תוך כדי השארת מרחב מספיק לחתרנות ולשינוי.[13] בנימין אינו מתעלם מריבוד חברתי. גם אנחנו לא נעשה זאת, בעיקר משום שהקהילה החרדית היא קהילה ענייה. אחוזי העוני בקרב משפחות הגרות בירושלים גבוהים בשמונה אחוזים ושליש מן הממוצע הארצי, ועוני זה מתרכז בעיקר בקהילות החרדיות והערביות. העובדה שגברים חרדים נוטים להישאר בישיבות ולהימנע מלעבוד בעבודות קבועות, בנוסף למספר הילדים הגבוה למשפחה, יוצרים את העוני הזה, אשר הפך לאחרונה גם תמריץ לשינוי. גיבורי המאמר הזה, המשוטטים בקניוני העיר, בגנים ובמרכזים העירוניים, מסמלים בעת ובעונה אחת את הקריאה לשינוי ואת השינוי עצמו.

בירושלים קיימים שלושה מרכזים עירוניים, הממוקמים במרחק של קילומטר זה מזה. מרכזים אלה משרתים שלוש קהילות נפרדות בעיר: התושבים הערבים, התושבים היהודים והחרדים.[14] לפני הצמיחה הגדולה של האוכלוסייה החרדית, שהתרחשה בשנות השבעים והשמונים, ולפני בניית השכונות החרדיות החדשות, השתמשה הקהילה החרדית בעיקר במרכז המסחרי הצפוני שבגאולה.

עד בניית שכונת רמת שלמה, לא נהגו מתכנני העיר ירושלים להביא בחשבון את צורכי החרדים.[15] אלה נאלצו להתרחק מאזורי המגורים שלהם כדי להגיע לאזורים המסחריים, למרכזי בילוי ופנאי ולמרכזי שירותים קהילתיים. חלק מהאזורים שאליהם הגיעו, מהווים את הלוקוס של השוטטות והתצפית שלנו. את התצפיות ערכנו במקומות אלה במשך שעות שונות של היום, הערב והלילה, בחודשים אוגוסט וספטמבר 2000, וביקרנו בהם שוב במהלך חג הסוכות וחג החנוכה, בחודשים אוקטובר ודצמבר של אותה שנה. במשך תקופות אלה, ובעיקר במהלך "בין הזמנים" בסוף הקיץ, תלמידי הישיבות ומוריהם פנויים מלימודים, ומצפים מהם, בין היתר, לבלות עם משפחותיהם.

פרוטוקול המחקר שלנו דרש שנסרוק קודם את העיר ונציין את האזורים שבהם

13. ראו: C. Rojek, "'Leisure' in the Writings of Walter Benjamin," *Leisure Studies* 16, 1997, pp. 155-171.

14. בתקופה שקדמה לאינתיפאדה הראשונה נהגו יהודים רבים לערוך קניות בעיר העתיקה של ירושלים. במקביל הגיע חלק מן האוכלוסייה הפלסטינית אל המרכזים היהודיים שבמערב העיר. חצייה זו כמעט שפסקה משנות התשעים ואילך.

15. ראו: מ' חושן, *ירושלים על המפה*, עמ' 28-29.

החרדים עוסקים בפעילות צרכנית ומבלים את זמנם. האתנוגרפיה המתאר
סיורים אלה חוסכת את המהלך הראשוני הזה ומאורגנת על פי קטגוריות.

קניונים: זה לא שהם כולם דומים זה לזה

סנטר 1

סנטר 1 ממוקם בסמוך לתחנה המרכזית בכניסה לירושלים. קל מאוד להגיע אלי
בעיקר לתושבי השכונות הצפון־מערביות המקיפות אותו. סנטר 1 נבנה ב־1986
כמיני־קניון, הראשון מסוגו בעיר, ועם הזמן שינה את אופיו ממרכז קניות חילוני
למרכז קניות חרדי יותר: טלוויזיות הורחקו מחלונות הראווה של החנויות, ובתי
הקולנוע שפעלו בו נסגרו. ההנהלה, שחששה כי התאמת המקום לסטנדרטים של
החרדים תפחית את הרווחיות של המקום, יצרה איזון בין אווירת "הבילוי
והקניות" המצופה מקניון לבין הצרכים הייחודיים של החרדים. במרכז הקניון
נמצא בית קפה ששולחנותיו ניצבים על גבי רחבה מוגבהת, המוקפת במסעדה
מזרחית, במסעדה סינית, בדוכן פיצה ובקיוסק גלידה. כל המסעדות הן כשרות
למהדרין. ברחבת האוכל, התופסת חלק ניכר מן הקומה התחתונה, מתקיימים
מנהגים שאינם שכיחים בקהילות החרדיות: גברים, נשים וילדים מתערבים אלה
באלה בחסות המרחב הציבורי הפתוח/סגור, למטרות בילוי זמן, אוכל וקניות.
בבית הקפה נמצא זוגות, משפחות, יחידים וידידים, היושבים במקום, חשופים
לעין כל, שותים קפוצ'ינו, אוכלים ירקות מוקפצים, ושקועים בשיחות של בית
קפה או בחגיגות משפחתיות. יתר המסעדות, כמו גם דוכני הפיצה והגלידה,
מציעים אוכל מהיר וזול יותר שניתן גם לקחתו הביתה או לאוכלו בישיבה ליד
השולחנות הקרובים לכניסה. מסביב לרחבת האוכל מצויות חנויות צעצועים,
הלבשה, אופטיקה ומזכרות, וכולן מכוונות אל הצרכנים החדשים. השמלות
ארוכות, המחירים נמוכים, האופטיקאי חרדי וקפה האינטרנט מבטיח גלישה
בטוחה ברשת. בקומה השנייה הוסבה חנות אחת לבית כנסת, ובו מתקיימות
תפילות מנחה ומעריב. בסמוך לו נמצא הכיור היחיד המאפשר נטילת ידיים
כהלכה. אגף אחר של אותו מבנה, הקרוב יותר לתחנה המרכזית, קרוי "מרכז
התחנה", והוא שונה באופיו, חילוני יותר. באים אליו עובדים מבניני משרדים
בסביבה, וכן עוברים ושבים בדרכם אל התחנה המרכזית וממנה.

רב שפע

במרכזן של השכונות החדשות בצפון העיר, באזור המאוכלס אך ורק בחרדים,
בנה יזם אמין את הקניון החרדי הראשון. הרעיון היה מושך ומסוכן גם יחד.
עתה, משעברו כשלוש שנים, נתפס המקום ככישלון או כהצלחה חלקית ביותר.
לכאורה, הכל הובא בחשבון. הקניון נבנה בלב אזור חדש שבו מתגוררות
השכבות הצעירות והמבוססות של הקהילה החרדית. גם השכונות הוותיקות

והמבוססות פחות נמצאות בטווח לא גדול. היזמים ובעלי החנויות פעלו מתוך
רגישות חברתית־תרבותית: על קיר בית המרקחת מתנוססת הכתובת "אני ה'
רופאך", תמונות רבנים מכסות את חלון הראווה של חנות הצילום, חלון
המספרה ועיצוב הפיאות אטום, כדי למנוע אפשרות הצצה פנימה על הלקוחות.
חדרי השירותים של הנשים ושל הגברים ממוקמים בקומות שונות, וליד אחד
מהם ישנו כיור לנטילת ידיים כהלכה. חנות המרכול שייכת לרשת החרדית הזולה
"שפע מהדרין". כל דוכני המזון המהיר כשרים למהדרין, ומרביתם אינם מציעים
מקומות ישיבה פורמליים.[16] הנהלת הקניון דחתה הצעה לפתיחת בית קפה.
למרות הרגישות לצרכים הייחודיים של אוכלוסיית היעד, רוב החנויות ריקות,
כמה מהן פתוחות שעות ספורות אחר הצהריים ואחרות הושכרו כמשרדים.
שמועות מספרות שבעלי המקום מחפשים קונה.

מלחה

קניון מלחה פתח את שעריו ב־1993, ונחשב מאז לאחד מן המצליחים
ברשת עזריאלי. הקניון ממוקם בקצה הדרומי של כביש "בגין" המהיר, כך שקל
להגיע אליו מרוב חלקי העיר. הבניין הרבוע בעל שלוש הקומות נוח להתמצאות
ולתנועה וכולל את מגוון חנויות הקניון הסטנדרטי. רחבת המזון
המהיר בקומה הראשונה ובתי הקפה הפזורים בקומות השונות מציעים גם הם
אוכל ברמה סבירה. קניון מלחה שונה משאר קניוני עזריאלי במספר הגבוה
יחסית של לקוחות חרדים, ובשלטי הכשרות למהדרין התלויים ברוב המסעדות
שבו.

סיור מודרך

הסיור המתואר להלן הוא צירוף של כמה ביקורים בקניונים השונים, החל בקניון
מלחה בדרום, ועד לקניון רב שפע בצפון. זוהי תנועה מן הקניון החילוני, דרך זה
המעורב וכלה בקניון המיועד לחרדים. הסיור תר אחר המשוטטים החרדים
העושים את דרכם במקדש הקניות והבילוי הפוסטמודרני.

מתוך יומן השדה של ערן:

> השארתי את המחברת במכונית. כבר בכניסה הבנתי שטעיתי. יש חרדים במלחה. באזור
> המסעדות, כל שולחן שביעי תפוס על ידי חרדים. זוג עם ילד בעגלה יושב במסעדה
> סינית. האב מהדק את חגורת הבטיחות מסביב לגופו של התינוק, בעוד האם קוראת
> בשקט את ברכת המזון מתוך הברכון. שלושה נערים, זוג עם שני ילדים יחד עם זוג
> נוסף ושלושת ילדיהם, כולם יושבים ליד דוכן ההמבוּרגרים. שתי נשים חרדיות
> ספרדיות מבוגרות אוכלות פלאפל. שני אבות חרדים המדברים אנגלית, יושבים עם
> ילדיהם מסביב לשולחן במרכז הרחבה. זוג צעיר, הוא בפיאות ארוכות וגלויות והיא

16. חלק מן הקונים בדוכנים אלה משתמשים בכיסאות פלסטיק ניידים הפזורים בשטח כדי לאכול במקום עצמו למרות הכל.

בשיער גלוי,[17] פוגשים זוג אחר, ומחליטים להתיישב יחד ליד דוכן ההמבורגר. איש הביטחון שעמו שוחחתי קודם לכן יעץ לי לגשת לקפה נאמן־קורוס: "מלא דוסים שם", הוא אמר. ואכן, שליש מן השולחנות היה תפוס על ידי חרדים, המכירים את רשת קורוס גם מסנטר 1. נוכחות החרדים פוחתת ככל שמתרחקים מאזור המסעדות לכיוון החנויות עצמן. הצצה לתוך חנויות האופנה הגדולות, לטאואר רקורדס ולקפה א־פרופו לא מגלה חרדים. ילדים מצטופפים סביב במה מרכזית, מחכים לתחילת הופעתם של שלושה בדרנים. רק שתי משפחות חרדיות נמצאות בקהל הצופים, ואב חרדי שעובר מדי פעם מציץ דרך הקהל לראות מה מתרחש על הבימה, וממשיך בדרכו. בהדרגה אני מבחין שרוב החרדים בקניון הם הורים לתינוקות או לפעוטות. מתקבל הרושם שהם רואים במלחה קניון ראוי למבוגרים ולתינוקות בלבד, אך לא לילדים ונוער. אני מחפש את בית הכנסת ומוצא אותו בסמוך למשרדי הקניון. חדר הדור למדי עם דלתות עץ וחלונות מזכוכית צבועה, הנושא את שם אביו של בעל המקום. הכיסאות מסודרים בשורות כמו בבית קולנוע. המבקש להיכנס חייב ליטול את המפתח במשרד האבטחה. השומרת אומרת לי שאין מניין, ושרק אנשים פרטיים מבקשים להיכנס כדי לומר את שלוש התפילות היומיות. רוב החרדים במלחה לבושים בתלבושת ליטאית או שהנם ספרדים. מעטים בלבד הם חסידים, וחלקם, בעיקר אלו הדוברים אנגלית או צרפתית, לבושים בגדים חרדיים מודרניים. בדרכי החוצה אני מבחין בחסיד המדבר יידיש עם שישה ילדים קטנים. הם עומדים מחוץ לחנות לצורכי צילום המפרסמת לוח שנה מעוטר בצילומי פורטרט אישיים לפי דרישות המזמינים. רחוק יותר עומד נער חרדי ומעיין בעיתון חילוני שאינו נמכר בחנויות חרדיות. אני מתבונן בשעון, זמן לעבור צפונה לסנטר 1, לפגישה היעודה עם מנהל המקום.

שבע דקות על הכביש המהיר, פנייה שמאלה אל המלונות, ימינה, וישר לכיוון "היציאה מהעיר". ירושלים היא העיר היחידה המוכרת לי, שיש בה שלטים בכל מקום המצביעים על הדרך לתל־אביב. הקניון מלא. אני רץ למעלה למשרדו של המנהל, נכנס דרך חדר קטן עם שולחן, מחשב, מדפסת וכיסא ריק. יואב מקבל אותי בחיוך רחב אך מבקש שאחזור כעבור חצי שעה כי הוא עסוק. אני עומד בקומה העליונה ומתבונן מטה. אני נזכר בפעם הראשונה שתמר תיארה בפני את המקום: "לא היית מאמין, חרדים יושבים בבית קפה כמו אנשים רגילים. זוגות, משפחות, נהנים, מזמינים ממלצרית צעירה לבושה במכנסיים, שותים קפוצ'ינו, אוכלים קיש קישואים ועוגת שוקולד בשלושה צבעים". זוגות מעל גיל שלושים וחמש הפכו את הקפה למקום מפגש, אולי שידוכים

17. תנועת החזרה בתשובה, בעיקר בקרב האוכלוסייה הספרדית, מייצרת מצבים מיוחדים, שבהם ניתן לראות בתוך משפחות מסוימות אנשים הנמצאים בשלבים שונים של תהליך ה"התחזקות". במקרה זה, נדמה כי הגבר כבר הטמיע את ההופעה החיצונית הצפויה מאדם חרדי, ואילו בת זוגו שינתה את לבושה אך עדיין איננה מכסה את שיערה. השימוש במונח "ספרדים" (ולא מזרחים או עדות המזרח) נבחר בשל ההקשר הדתי־חרדי. זהו המיון המועדף על האוכלוסייה החרדית שמוצאה בארצות ערב, בבלקן ובים התיכון.

לגדולים. מסיבות משפחתיות, אסיפות משפחתיות הכוללות חרדים, מסורתיים וחילונים באותה הקבוצה.

אני מחפש את הקבוצות והיחידים שעליהם היא דיברה, וסופר אותם. השעה שש ורבע בערב. עשרים שולחנות בקפה המרכזי תפוסים. זה נראה יותר כמו מקום לפגישות של זוגות בני עשרים וחמש או יותר ומשפחות. אין ילדים צעירים בבית הקפה. אנשים נוטים להשתהות זמן רב ליד השולחנות. אני יורד למטה ומטייל בין השולחנות. אני שומע עברית, אנגלית, ספרדית, צרפתית ויידיש. ישנן שתי קבוצות של שני זוגות כל אחת, קבוצה של חמש נשים ציוניות־דתיות, ועוד שלוש הנראות דתיות ושתיים שאינן דתיות (אחת לבושה חולצה צמודה ללא שרוול). קבוצה גדולה ורועשת נראית כאילו היא חוגגת דבר מה ובה מתקבצים דתיים לאומיים עם חרדים, מדברים עברית ואנגלית. אלה צירפו כמה שולחנות יחד כשהצעירים יושבים בקצה אחד ואילו הוריהם בקצה השני. אני מבחין בארבעה חסידים עם מעיליהם האופייניים וכובעיהם, אוכלים פסטה. לידם, בשולחן קטן יותר, עוד צמד חסידים אוכלים פסטה. הם אינם מבחינים אלה באלה. כל השישה אוכלים בריכוז רב, שותים קפוצ'ינו, ועד תום מחצית השעה הם נעלמים. יש גם כמה תיירים חילונים, אם ובתה, שתיהן דתיות, סבתא ומה שנראה כנכדתה בת העשרים וחמש. בסך הכל יש יותר נשים מגברים, כמו בכל בית קפה. אנשים עדיין מגיעים כאשר אני פונה לעלות למעלה. זוג ספרדי אלגנטי, הוא בחליפה טובה והיא בשמלה שחורה ארוכה ופיאה אופנתית. זוג נוסף שהגיע, דובר אנגלית. הוא חובש כיפה שחורה, חליפה כהה ועניבה צהובה, והיא בחליפה חומה מחויטת.

"היכנס, שב בבקשה", אומר יואב, המקבל אותי בחביבות. הוא חובש כיפה צבעונית ומעשן סיגר. "אתה לא יכול להניח שהמבקרים בקניון הזה הנם חרדים. אפילו כאשר אתה רואה חולצה לבנה וכיפה שחורה, זה לא אומר שהם לא משרתים בצבא".[18] כשאני לוחץ עליו קצת, הוא מחלק את הקהל שבא אל הקניון למבקרי היום ולבאי הלילה:

"במשך היום באים הנה כל מיני אנשים, ואילו בערב, אני מודה, זה הופך חרדי. זה התחיל עם הבנים שעזבו את הישיבות וחיפשו מקום להסתובב, וצעירים שבאו מארצות הברית ומאירופה כדי ללמוד בישיבה במשך שנה – אין להם משפחה כאן והם רגילים לצאת. זה כבר לא כל כך נורא כשאומרים למישהו 'ראיתי את הבן שלך בסנטר 1', אבל כשאומרים לו 'ראיתי אותו בקניון מלחה' זה כבר סיפור אחר. צעירים לא אמורים להסתובב במלחה. מצד שני, תסתכל על קניון רב שפע. הוא בקשיים. למה? משום שהוא בשביל חרדים, מיועד לחרדים. אין שם כיף, אין בתי קפה, אין מסעדות, רק מזון מהיר וטייק אווי. בנוסף לזה, כוח הקנייה שלהם נמוך. אי־אפשר לעשות כסף רק מחרדים, קהל היעד חייב להיות מעורב. אני לא אשים פרסומת בעיתון חרדי כי זה לא ייראה טוב וזה יעלה לי הרבה. אבל אני יכול להוציא גרושים ולהדפיס פאשקווילים ואלפים יבואו. הוכחתי את זה יותר מפעם. הם לא חושבים על המקום הזה כחרדי, אבל

18. כדאי לשים לב, שהתגובה הראשונה המופנית למתעניין חילוני בנושאי הקהילה החרדית, עוסקת בצבא, כפרמטר לשייכות לציבור הישראלי.

מספיק נוח להם כאן עם חרדים ואחרים".

אני עוזב את הקניון וחוזר באחת־עשרה בלילה. המקום עדיין הומה, החנויות סגורות, ורחבת המזון המהיר כמעט ריקה. בבית הקפה עדיין יושבים כשלושים איש, חרדים ושאינם חרדים. למחרת הלכתי לקניון רב שפע, מניח שהוא אמור להיות במיטבו בתקופה זו של השנה ("בין הזמנים"). תיאורו של יואב עדיין מהדהד בראשי. אני מתקרב אל הכניסה של קניון רב שפע בסביבות שש בערב, ומפלס את דרכי בתוך קבוצת ילדים מתרוצצים המתינים לתורם להיכנס למשחקיית "המתנפחים". ליד הכניסה לאזור הטרמפולינות ושאר יצורים מנופחים בצורות ובצבעים שונים נמוכים, והתור ארוך. אִמהות מותשות עומדות בקרבת מקום ופוקחות עין על ילדיהן. לצדן נערות המשגיחות על אחיותיהן או על אחיהן הצעירים. ה"משחקייה" הוצבה באגף מוזנח ולא גמור של הקניון. מצב התחזוקה שם גרוע, והוא מהווה ניגוד חריף לתשתית המהודרת של מרכז הקניון. מוסיקה חסידית רמה ממלאת את האוויר מסביב ל"משחקייה" ונשמעת היטב גם ברחובות. במרכז הקניון אין מוסיקת רקע ומערכת הכריזה משמשת אך ורק כדי לזמן אנשים למניין.

כשנכנסים לקניון עצמו נתקלים בחיזיון קדחתני של סולם יעקב. ילדים גולשים על מעקות הדרגנוע ואחרים רצים במורדן או מסביבן. ברגע מסוים המתקן חדל לפעול ואחת האמהות פונה אל איש הביטחון: "תוכל בבקשה להפעיל את המדרגות הנעות? הילדים אף פעם לא היו על מתקן כזה והם מאוד רוצים לעלות עליו". האזהרה הנרגזת שלו לגבי ילדים הנזקקים לטיפול רפואי כתוצאה משימוש לא נכון בדרגנוע, והשלט האוסר על ילדים את השימוש במתקן ללא ליווי מבוגרים, אינם זוכים לתשומת לב. נדמה כאילו הקהל מתייחס אל הקניון כאל "הבית", או משהו שהגיע לפתחי הבית וניתן לעשות בו כמנהג המקום. מספר כיסאות פלסטיק הפזורים סביב דוכני המזון המהיר ובמסדרונות הריקים של האולם המרכזי מפצים חלקית על העדר רחבת אכילה או אפשרויות אחרות לשבת ולנוח קצת.

תחושת השקיעה הכלכלית קיבלה אישור כאשר ניסיתי לקנות דבר מה בעצמי. כשחיפשתי מקום שבו אוכל לקנות עט, בלטו בעיני שבעתיים החנויות הסגורות, שהיוו כמעט שני שלישים מן הכלל. בחנות הראשונה שאליה נכנסתי התקיימה מכירה בחצי מחיר, משום שהחנות עמדה לעבור לרחוב מלכי ישראל. בעודי מחפש עט, פנתה אלי מוכרת, שהיתה שקועה בסריגה כדי להעביר את הזמן: "יש חנות, אבל היא מן הסתם סגורה מחוסר לקוחות, למרות שלפעמים הם פותחים לשעות ספורות". כששאלתי "איך העסקים" היא אמרה, "בוא נגיד ששום חנות לא לוקחת יותר משש אלפים שקל בשבוע, וכולם רוצים לסגור". עובד אחר סיפר לי שהקבלן מבקש לסגור את הקניון, אך הגיע להסכם עם בעלי החנויות לשמור את הקניון פתוח למשך שלושה חודשים נוספים. החנות שבה קניתי לבסוף את העט הניחה את מירב הסחורה בערמה על שולחנות ובמסדרון, כשמעליה מתנוסס שלט: "מכירת חיסול".

במשך כל אחר הצהריים והערב, יכולתי לספור על אצבעות כף יד אחת את המבקרים החילונים. אפילו החרדים נראו אדוקים יותר: יידיש היתה השפה השנייה במקום אנגלית, ורוב מטפחות הראש של הנשים שלא חבשו פיאות היו מהודקות סביב ראשיהן

במסורת החסידית. מכל המקומות שבהם ביקרתי בעקבות מחקר זה, כאן חשתי מנוכר ביותר. מנהל המקום היה כנראה שותף לתחושתי שכן הוא שלח את איש הביטחון לברר מה מעשי בקניון. למרבה האירוניה, מתברר שיש הרבה מן המשותף ביני לבין הבחור, גם עבורו היתה הכיפה חלק ממדי העבודה.

עם רדת הערב מתמעט קהל האמהות והילדים שהיה דומיננטי בשעות אחר הצהריים. יותר גברים ומשפחות מופיעים, אך מספר הזוגות הצעירים והבודדים נשאר נמוך. הורים דוחפים בנחת את העגלות לאורך מסדרונות הקניון כאשר ילדיהם מתקבצים סביבם. הם מתבוננים בחלונות הראווה הריקים למחצה, ונעים בין מיעוט החנויות שניתן להיכנס אליהן ולרכוש בהן דבר מה. הם מקיימים את הפרקטיקה הקניונית עם מיעוט מושאים, מעין מסע צריכה "על ריק", להוציא את חנויות המזון המהיר. בסביבות תשע בערב הקומה העליונה ריקה, ה"משחקייה" סגורה והמקום הולך ומתרוקן, עד שהוא ננעל בשעה עשר וחצי בערב.

במעלה הרחובות ובמורדם

מדרחוב בן יהודה

הקצה הצפוני של רחוב בן יהודה גובל ברחוב יפו, המפריד את השכונות החרדיות ממרכז העיר. במשך שנים ראו החוקרים ברחוב יפו כעין קו גבול, אך אם נלך בעקבות החרדים המשוטטים להנאתם, יתגלה לנו סיפור שונה.

ערב קיץ ירושלמי קריר מפצה את תושבי העיר ואת מעט התיירים שבה על השעות החמות שעברו עליהם עד שקיעת החמה. עשרות אנשים מרוב חלקי האוכלוסייה הירושלמית משוטטים במדרחוב. כאן קל לערוך תצפית, לצעוד בעקבות ההולכים ולהתבונן במתבוננים. קצב השיטוט נקבע על ידי המון המטיילים והוא איטי ונינוח. מבט אקראי לעבר חלון ראווה, צפייה בפושטי היד ובאמני הרחוב, או ישיבה על כיסא ליד אחד השולחנות הפזורים על המדרכות. לראות ולהיראות על ידי תהלוכת העוברים והשבים. עכשו העיניים מחפשות חרדים. בין אלה, נדמה כי הבאים לכאן הם צעירים ספרדים או נערים וזוגות צעירים שאינם דוברי עברית. הקבוצה הראשונה יושבת בעיקר בדוכני סנדוויצ'ים זולים, שם מצטרפים אליהם מדי פעם מי מבאי המדרחוב, עובד לילה המחפש בני שיח או מבלים אחרים בני גילם. הנוער החרדי הזה לבוש באופנתיות מרושלת. מחד גיסא נראה כאילו זה עתה סיימו יום עבודה קשה, ומאידך גיסא לכולם חולצה לבנה מכופתרת, טלפון סלולרי ביד או על החגורה, תספורת טובה ולאלה המרכיבים משקפיים – מסגרת מתכת דקה. חרדים אמריקנים מסתובבים בקבוצות של שלושה או חמישה. אחד פונה אלי, חולצתו הלבנה משתרבבת מתוך מכנסיו. הוא טעה בי כנראה, אך אני בכל זאת מופתע מן העובדה שהוא פנה אלי (חילוני מובהק), ומייחס את העובדה לכך שהוא איננו מקומי. חבריו חובשים כובעי מצחייה ונראים כאילו הם נהנים מהעדר העין הפקוחה של

הוריהם שמעבר לים. הזוגות הצעירים, הנראים מקומיים, נוטים לעצור באחת בתי הקפה והפיצריות הכשרים למהדרין שבמדרחוב. יש ההולכים לקפה ריקון האלגנטי יותר. באחת הרחבות ניצבת קבוצה של חסידי ברסלב. אלה עסוקים במשימות גיוס וקירוב לבבות. לעתים הם מקימים ביתן ומחלקים עלונים וסטיקרים, על פי רוב לקול מוסיקה חסידית קצבית ורועשת. כך, במעין תערוכה של "עבודת השם בשמחה", מתובלת באווירת רחוב ניו אייג'ית, הם מושכים את תשומת לבם של העוברים והשבים, המחפשים שעשוע ואקשן, אך מסתכלים עליהם כעל משוגעים, מין הרי קרישנה יהודים. בשעה אחת־עשרה וחצי בערך הפעילות מואטת, ישנם פחות אנשים ברחוב ועוד פחות יושבים במסעדות. הפעילות עוברת לאזור מועדוני הלילה, הפאבים והברים, והחרדים הולכים הביתה.

רחוב מלכי ישראל

אני אוספת את ערן בסנטר 1 ואנחנו נוסעים כחמש דקות אל ביתו של משה, חסיד קרלין, הגר בסמוך לקניון רב שפע. נר רביעי של חנוכה היום, קר בחוץ, אחר צהריים ירושלמי אופייני. קבענו להתחיל את הסיור בארבע אחר הצהריים, כדי שייוותר לנו די זמן לפני הדלקת הנרות. ערן ואני לבושים בצורה ההולמת טיול במרכז עירוני חרדי, למרות שיערי הגלוי.

בחלקו העליון של הרחוב, בין כיכר רוקח לרחוב יוסף בן מתתיהו, כמעט אין חנויות ולכן גם מעטים המטיילים שם. שאר הרחוב, עד כיכר השבת והלאה אל תוך מאה שערים, הומה אדם. הישיבות הגדולות והחשובות בירושלים ממוקמות לאורך הרחוב הזה: "פורת יוסף" הספרדית, "שפת אמת" של חסידות גור, "חיי עולם", מרכז סאטמר ומיר. בקרבת מקום בשכונה הבוכרית מתנשאת ישיבת "אור החיים" של הרב ראובן אלבז, המיועדת בעיקר לספרדים ולחוזרים בתשובה.

"בהשוואה ליום שישי, ממש ריק היום", אומר משה, בעודנו מנסים לפלס דרכנו לאורך המדרכות הצרות וההומות. "אתה קורא לזה ריק?", אני אומרת. "כן, ביום שישי כל אחד ממהר לקניות של רגע אחרון. יש תורים ארוכים בכל חנויות המזון. היום אנשים קונים את מה שבעבר נהגו להכין בבית, כמו חלות, עוגות ועוגיות, סלטים ואפילו געפילטע פיש וכבד קצוץ. תסתכלו על החנות הזאת", הוא מצביע מעבר לרחוב אל מה שנראה כמו חנות רגילה ללא שום ציון מיוחד או חלון ראווה, "הם הטובים ביותר. האוכל שלהם כל כך טוב שהם שברו את המסורת של אכילת מאפה ובישול ביתי בלבד. הם נקיים ולא יקרים. בואו נחצה את הכביש וניכנס". אנחנו הולכים במסלול הזיגזג שקובע משה, מחנות הדֶלי אל המאפייה שם אופים לדעתו את הסופגניות הטובות בעיר, ומשם לחנות שהצעירים אוהבים. חנות הפופ הזאת נראית כמו כל חנות אחרת מסוגה, עם כרטיסי ברכה, בובות שעירות של חיות, נרות מבושמים ומיני מתנות אחרות. המעבר חסום בעגלת תינוק. הנשים מאחורי הקופה דוברות אנגלית. לראש האחת

פיאה, ואילו השנייה חובשת כובע שממנו מבצבצות כמה קווצות שיער היורדות על מצחה. "בואו, בואו נלך ל'גל פז' לפני שהם סוגרים", מאיץ בנו המדריך, אך אז הוא פוגש מכר ואנחנו מתעכבים. מן הסתם בן הקהילה המקומית העובר ברחוב הזה ופוגש כמה וכמה מכרים. משה גר בישראל זה עשרים שנה, וכבר פגש ארבעה אנשים. אחד מהם, שישב בתוך אמבולנס, התקשר אל הטלפון הסלולרי שלו, כשראה אותו ממתין ברמזור. ליד גל פז, חנות המוזיקה, הוא פוגש חבר טוב, יליד ארצות הברית, מוזיקאי בשם זוקי. בתוך החנות הוא מראה לנו מספר תקליטורים של זוקי ודינג, בעיקר שירי ילדים. "הוא אמן אמיתי. לא קל להיות כזה כאן, אבל הוא מצא את הדרך והוא די מפורסם עכשיו, בעיקר בין משפחות דוברות אנגלית".

אני מסתכלת על חנויות ההנעלה וההלבשה לראות מה הן מציעות. נראה כאילו מדי עונה זוכה דגם אחד של נעליים ל"הכשר", ומופיע בשפע בכל חנות. בחורף הזה מדובר בשילוב של עור ואריג אלסטי. לאורך קטע רחוב קצר יחסית ישנם שלושה בתי מרקחת מודרניים למראה, חנויות צילום המציעות שירותי צילום מסמכים, וחנות יודאיקה מפוארת בצד חנות לצורכי דת מיושנת למראה.

כשהגענו לכיכר השבת, לפני שנכנסנו לרחוב מאה שערים, הסתכלתי אחורנית לקבל תמונה רחבה יותר של הרחוב החרדי ההומה ביותר בירושלים. איש אינו פוסע לאט. כל אחד נראה כאילו הוא ממהר לאיזשהו מקום. גופם מבקש לומר כי הם יודעים לאן הם הולכים, ולאיזו מטרה הם הולכים לשם, כמו גם מדוע הם כאן ברגע זה. אפילו קבוצות של נערות מתבגרות, הדומות לכל בנות גילן המהלכות ברחוב, נראות כאילו הן ממהרות. בתוך החנויות המצב קצת שונה, בעיקר בחנות המוזיקה, שם אנשים מסתכלים סביב, מחפשים בין התקליטורים וצועדים לאורך מדפים של מוזיקה חסידית, מזרחית, חזנות, שירי ילדים ומשם למדפי קלטות הווידאו והצעצועים. מרגע שנכנסים ללבו של האזור החרדי של מאה שערים, הקצב מואץ. אנשים כמעט רצים בסמטאות. הערב יורד, החנויות נסגרות ויש להדליק את נרות החנוכה. משה נכנס לישיבת סטולין כדי לאסוף את בנו בן האחת־עשרה, פנחס, כדי שילך אתנו הביתה. אנחנו פונים צפונה ורואים אנשים המדליקים נרות ברשות הרבים, בהתאם להלכה של "פרסום הנס". פנחס מספר לי על סוגיה תלמודית שהם למדו באותו יום. הסוגיה דנה באיש המוביל את הגמל שלו ברחוב צר כשהוא עמוס פשתן. הפשתן נדלק מחנוכייה הניצבת ברחוב. על מי מוטלת חובת תשלום הנזק: האם על מדליק הנר שקיים מצווה, אך לא עמד ופיקח על האש, או על בעל הגמל שהעמיס את בהמתו עומס יתר? משה נהנה לשמוע את בנו המציג את הסוגיה, ואומר: "אבי אף פעם לא אהב מעשים שנעשו משום מראית עין, הוא הציב את החנוכייה בחלון הבית ואני הולך בעקבותיו".

באוויר הצח

גן סאקר

גן סאקר משתרע על פני קילומטר וחצי מרובעים של דשא וצמחייה. הוא ממוקם באמצע העיר וקל להגיע אליו ברגל. כמו בפארקים מערביים אחרים יש בו אזור של מתקני ספורט, שבילי טיול להליכה ולריצה ובעלי הכלבים מוליכים שם את חיות המחמד שלהם. בשבתות יש הבאים לכאן לערוך פיקניק ולעשות "על האש". באוגוסט, ובמיוחד בתקופת "בין הזמנים", משתנה אופיו של הפארק. אם לצטט את דבריה של מבקרת קבועה בפארק שאיננה חרדית: "הפארק נהיה שחור". כשהלכתי להתבונן, הבחנתי באחוז הגבוה של חרדים. הדבר הפתיע אותי וגרם לי לתהות שמא לא חיפשתי אותם בעבר, או אולי הם התחילו לבוא לגן סאקר רק לאחרונה.

למעט באזור מתקני הספורט, החילונים הם כשליש מבאי הפארק באוגוסט. רובם יחידים, זוגות או קבוצות, אך מעט מאוד משפחות. יש פחות משפחות חילוניות מחרדיות. למרות זאת, האווירה השלטת בפארק היא חילונית. אולי זו הסביבה הנוטעת בי תחושה זו. על הגבעות שמעל נראה בניין בית המשפט העליון, מעבר לו הכנסת ומעבר לעמק נמצאות השכונות החילוניות של העיר. בתוך הפארק עצמו, המטיילים והרצים עדיין מופיעים בלילות אוגוסט בבגדים צמודים וחשופים, קבוצות הספורט ממשיכות להתאמן על הגבעה המרכזית, ובעלי כלבים עדיין מטיילים שם.

השטח הפתוח סובלני כלפי מבקריו השונים, וקבוצת נערים חרדים משחקים כדורגל בצד קבוצת נשים המשחקות רוגבי במכנסיים קצרים. אב חרדי מלמד את בתו לרכוב על אופניים על שביל הרצים, ואב אחר ובניו מוסרים זה לזה כדור, שלפעמים מוצא את דרכו לפיו של כלב. נשים חרדיות שרועות על שמיכות או מכינות אוכל. איש לא עובר לחלקים הרחוקים והפנויים יותר של הפארק. לפחות מחצית מן החרדים באים לגן בקבוצות: אחיות בוגרות עם אחיהן הצעירים, קבוצות של אמהות עם ילדים, צעירים בקבוצות קטנות, ומשפחות שלמות המונות כתריסר בני משפחה. רובם אוכלים ארוחות קלות, נהנים מרוח הערב הנעימה, ולא טורחים להדליק אש לבר־בי־קיו. בסביבות השעה עשר בלילה פונים מבקרי "בין הזמנים" לביתם, עד הערב שלמחרת.

גן החיות התנ"כי

גן החיות התנ"כי בירושלים פתח את שעריו ב־1950 על גבעה צפונית של העיר, שם ניצבת היום שכונה חרדית. ב־1993 עבר גן החיות לחלקה הדרומי של העיר, לאזור פנאי ובילויים הכולל את איצטדיון טדי, קניון מלחה ופארק עין יעל. מתחם זה, המרוחק מאזורי מגורים, נגיש מאוד דרך כביש "בגין" המהיר.

גן החיות מתפרס על פני נוף שעוצב בקפידה, והוא מציג למבקרים בעלי חיים המוזכרים בתנ"ך. השלטים הניצבים בסמוך לכלובים ומספרים מעט על בעלי

החיים, כוללים על פי רוב את אזכור החיה בתנ"ך. שבילים נאים ורכבת קטנה מובילים את המבקרים בתוך השטח, חוצים את הקניון הטבעי על קירותיו המשופעים, מסביב לאגם מלאכותי, לעבר אזור הפיקניק, אל משטח המשחקים וחזרה בצורה סיבובית לאזור הכניסה. במהלך החופשות הגן מציע פעילויות מיוחדות והרצאות, מעבר להסברים הרגילים ולהאכלה הפומבית שהמטפלים מציעים על בסיס קבוע.

גן החיות הוא מוקד משיכה לקהילה החרדית. עוד במקום מושבו הישן היווה הגן אתר לגיטימי לסיור, במיוחד עקב קרבתו לשכונות חרדיות רבות. ייתכן שהסיבה נעוצה בהעדרן של חיות מחמד מבתי החרדים, אולי זה המרחק בינם לבין סביבות לא עירוניות, ייתכן שהיתה זו קרבתו של הגן הישן למקום מגוריהם, וההבטחה שהציע למפגש עם חיות התנ"ך.[19] כך או אחרת, הנהלת גן החיות מתחשבת בנוכחותם המסיבית של החרדים בין קהל המבקרים. לבקשתם הוסרה ביתובית המאזכרת את תורתו של דארווין; הושג הסכם לא כתוב עם הנהלת גן החיות שלא יפרסמו עצמם בעיתונות החרדית; על הרכבת הזעירה מצוין שהיא "שומרת שבת", למרות שחרדים אינם מבקרים בגן ביום זה; כיור לנטילת ידיים נמצא ליד כל קיוסק, אולם דרגת הכשרות אינה למהדרין. אין שם בית כנסת, אך תפילות הנערכות באוויר הפתוח הן מחזה שגרתי בימי הקיץ.

"בתקופת 'בין הזמנים', בחופשים, במשך ימי קיץ אחרים ואפילו בימי שישי בצהריים, כמעט מחצית מן המבקרים הם חרדים", אומרת סיגלית, אשת יחסי הציבור של גן החיות. "הם מבקרים בכל חלקי הגן ללא מגבלות. אולי תראו פחות חרדים בחנות המזכרות בשל מצבם הכלכלי. אחרי ששילמו כל כך הרבה על דמי הכניסה בעבור כל בני המשפחה, הם קונים פחות בקיוסק. הם מביאים אוכל מן הבית ועורכים פיקניק. מלבד זה, הם מנצלים את כל מה שהגן מציע, ואנחנו רואים בהם אורחים רצויים".

ערן קצת חשדן. הוא עוקב אחרי משפחה כדי לראות אם אכן יעצרו בפינת הליטופים, שם מאפשרים לילדים לגעת בחיות. חלקם נוגעים, חלקם מתבוננים וחלקם מתרחקים. המטפל המדגים האכלה ליד תיישי ההרים מכיר באופיו של קהל המאזינים שלו, ומתעכב על התכונות של התיש שעל פי ההלכה יהפכו אותו או ימנעו ממנו להיות בהמה כשרה. כאשר מסתיים ההסבר, אב אחד מסכם כך את השיעור לבנו: "מזה עושים שופר". גן החיות הוא אזור פופולרי בעבור זוגות צעירים המטיילים בו בתקופה שלפני נישואיהם. אבות המטפלים בילדיהם באים הנה כדי להעביר את הזמן. תיירים חרדים מצטלמים למזכרת ליד האגם. קבוצות של אמהות על ילדיהן באות הנה, סבים וסבתות לא חרדים מביאים לכאן את נכדיהם, כאחד מן המקומות המעטים שבהם הם יכולים לבלות עם בני הילדים שלהם שבחרו ללכת בדרך שונה מהוריהם.

19. גם גן הספארי ברמת־גן זוכה בתקופות החופש למבקרים חרדים שיש להם מכוניות פרטיות.

גן החיות לא היה מלא בבוקר החנוכה הקריר שביקרתי בו. ישבתי ליד ביתן החיות הקטנות והתבוננתי בעוברים ובשבים. היתה לגן איכות מרגיעה. שמונה בנות ללא השגחת מבוגרים משכו את תשומת לבי. האחראית היתה כבת אחת עשרה, עזרה לה ילדה אחרת כבת שתים־עשרה. גילן של האחרות היה בין עשר שנים עד תינוקת בעגלה. הן סיימו זה עתה לאכול, והגדולה החלה לומר את ברכת המזון בקול רם. למרות הרעש שהקימו חלק מן הילדות היא הקפידה שלא להפסיק, מסבה את פניה מצד לצד כדי שכולן תוכלנה לעקוב אחריה ולברך אתה חלקן עוקבות, ואחרות לא. "אסתר, אנחנו צריכות לרוץ או שנאחר את הרכבת", אומרת אחת הילדות לאחראית עליהן. פניה הכעוסות של אסתר גורמות לה לומר שורה מהירה מתוך הברכה. "כבר אמרו את זה", אומרת לה ילדה אחרת בפנים רציניים. הילדה ה"רעה" דוחפת את הילדה ה"טובה", והן מתחילות לרדוף זו אחר זו במעגלים. "אני לא מרשה לריב", אומרת אסתר, כשהיא גומרת לברך, "תנה־לה והינדה, בואו הנה מיד". הילדות סמוקות הלחיים חוזרות ואסתר מחכה עד שהינדה ואומרת: "עשית לי מספיק צרות היום, בואי תחזיקי בעגלה". "חבורה פונה במורד השביל לעבר הרכבת. ליד אגם הברבורים אני מבחינה באשה צעירה, פניה צחות ולחייה ורודות, בלבוש חסידי, עם תינוק בעגלה. משונה, אני חושבת, שאשה באה הנה לבדה. אני נשארת באזור ושומעת אותה עונה לטלפון הסלולרי שלה ביידיש: "יו, איך בין דו" (כן, אני כאן). אכן היא מחכה למישהו. אני פונה אל היציאה. כאשר אני עוזבת את שטח גן החיות, אנשים עדיין מחניים, מכוניות ונכנסים פנימה, ומוניות, כולל מוניות שירות מבני־ברק, עדיין מגיעות ופורקות נוסעים חרדים, שלהובם אין מכונית משלהם.

זמן, כסף, מרחב ושיוך

ערכו של הזמן מוגדר בקפיטליזם על ידי נדירותו ואופן הניצול שלו. ההגדרה הנפוצה קובעת שזמן שווה כסף. כל סטייה ממערך משמעויות זה משנה באחת את ערכי הזמן, הכסף והקהילה המגדירה אותם. החרדים מבחינים בין שני מחזורי זמן: הקדוש והחילוני. הזמן החילוני הוא זמן העבודה, הייצור וההשתכרות. דרך הזמן הזה, הקהילה החרדית משתפת פעולה עם הקפיטליזם, מתאחדת עם "זמן העבודה" של העולם, ומאמצת את עולם הערכים של הכלכלה בת־זמננו. עם זאת, מחזור זמן זה אף פעם אינו מוכר רשמית או מזוהה כחיובי. ההיעתרות לזמן הקפיטליסטי מוצגת מבחינה מוסרית כפעולה אגבית, כוויתור, אף פעם לא כמעשה מועדף או נבחר.[20] מחזור הזמן האידיאלי הוא זה הקדוש,

20. ראו: נ' שטדלר, "קודש וחול בתפישת העבודה: המקרה של האורתודוכסיה היהודית בישראל", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2001.

הזמן המופנה ללימוד תורה. זמן זה חופשי מאתוס קפיטליסטי, אינו מתפקד במונחים של ייצור, ומציע חלופה למערכת הנתפסת כמובנת מאליה של כסף/סדר חברתי. הקהילה החילונית אינה מקבלת את החלוקה בין שני מחזורי זמן אלה. היא רואה זמן קדוש כזמן מבוזבז, והסדר ה"אלטרנטיבי" נתפס כניצול ציני של הקהילה העובדת. עצם היכולת להתקיים בזמן הקדוש כבזמן אמיתי, ולמזער את השפעתו של הזמן החילוני תלויה בכסף: "צריכים כסף כדי לבנות חלופה לחברה המונחית על ידי קהילת הכסף".[21] ככל שיותר אנשים מן הקהילה החרדית יצטרפו לכוח העבודה, כך יקשה על הנהגת הקהילה להעמיד את סדר הזמן החליפי כאלטרנטיבה מוצקה. אין ספק שהזמן הקדוש יישאר כזה במישור הדיסקורסיבי והסימבולי, אולם פעימות הזמן האקזיסטנציאלי ילכו ויתאחדו עם המקצב החילוני הכללי.

מידת ההשתתפות הגדלה בתרבות הקפיטליסטית, מעבר לעבודה עצמה, תשפיע גם היא על יכולות הסירוב של החרדים למוסר (לא לפרקסיס) של המודרניות. היכולת לסרב לערכים אלו היא היכולת להישאר מחוץ לתרבות הצריכה והפנאי העכשווית. כלכלת הזמן החרדית מודעת היטב למוטיב החיסכון. בספירה הציבורית שלהם החרדים צועדים ב"פסט פורוורד". בכל עת שבה הם חושפים את עצמם בפני אחרים, החרדים מתעקשים להקרין את יעילותם – אני ממהר, אינני מבזבז זמן. תהא זו נערה הרצה בשליחות למכולת או גבר ברחוב מלכי ישראל, הכל נעשה במהירות מופרזת,[22] כאילו ניתן לקדש את הזמן החילוני, זמן ההימצאות בדרך, ברחוב, על ידי שימוש בפחות ממנו. ממילא, שינויים בצריכת הזמן קשורים למרחב שבו משתמשים בו ולייחוסו החברתי של מרחב זה.

מרחב והשתייכות – או להיות במקום

הבחירה להתבונן בחרדים דרך עיניהם של חוקרים מראשית המאה ה־20 עשויה להיראות כאילו אנחנו ממקמים את החרדים בזמן מוקדם יותר בהיסטוריה, ומייחסים להם עימות עם שאלות שזמנן חלף. לא זה המניע להסמכה בין הגותם של זימל[23] ובנימין לבין השינוי שחל בחיי הקהילות החרדיות. קהילות אלה

21. ראו: D. Harvey, *The Urban Experience*, Baltimore and London 1989, p. 185.

22. לפיכך בולטת שבעתיים תנועת הגוף החרדי בשבתות ובימים טובים. אז נוכל לצפות באנשים שמטיילים בניחותה ברחובות העיר. ראו עוד במאמרו של גדעון ארן בספר זה.

23. ראו: D. Frisby and M. Featherstone (eds.), *Simmel on Culture*, London 1997, p. 130.

נוכחות לגמרי כאן ועכשיו, אך במקום לקחת את המודרניות כהכרחית, או כמובנת מאליה, הן תוהות עליה ובוחנים אותה כפי שעשו חלק מן ההוגים החברתיים בראשית המאה ה־20. שימוש בכמה מושגי יסוד ממשנתם של זימל ושל בנימין, כדי לקרוא את השינוי המתחולל ביחסם של החרדים לחו[illegible] המודרנית במישור הקיומי והסימבולי, עשוי להיות תרגיל מעניין.

מתוך היכול הסוציולוגי העשיר שהשאירו לנו זימל ובנימין, מוצעת מטרי[illegible] העשויה להאיר את השינויים שתיארנו. הפרמטרים הבונים את המטריצה הי[illegible] מרחב והשתייכות. אין כאן כוונה לקרוא מחדש בעבודותיהם של זימל ו[illegible] בנימין או לסכם את השיח העצום שנבע מהן, אלא לעשות שימוש צנוע בכמה[illegible] התובנות הנצורות בהן על אודות מודרניות, צריכה ופנאי.

"ללכת בעיר", טוען דה סרטו, "זוהי פעולת דיבור (speech act) ההליכה מאשרת, חושדת, מנסה, פולשת, וכד', בכל המסלולים שהיא דוברת".[24] ללכת בעיר זה לומר דבר מה על עצמך ועל העיר דרך האינטראקציה עם אחרים, בין אדם ועצמים כאחד. בחירת דרך מסוימת, ההליכה בה במקום באחרת, בחירה קצב מסוים, ההתבוננות בנוף או ההתעלמות ממנו, כל אלה הם תוצאה של החלטה פעילה, ומהווים חלק מן המרכיבים של הסוכן האישי הנושא ונותן עם התנאים המודרניים. ניתוחו של דה סרטו את המשא ומתן הזה הוא פוסטמודרני, אך הוא נותן הד לניתוח המיקרו־מקרו הנמצא בבסיס הבנתו המודרניסטית של זימל את האינדיבידואל במטרופולין.

בעיר הגדולה חווה היחיד את האינטראקציות האינטנסיביות ביותר. שם, טוען זימל, יותר מאשר בכל אתר עכשווי אחר, הוא חי את המודרניות. כמות האינטראקציות, הגיוון שלהן ועושר הגירויים המוצעים על ידי כרכי הענק, מועמדים מול ההביטוס של חיי הכפר, שם אין האדם מתעמת עם אירועים חדשות לבקרים. המתגורר בעיר מפתח לדבריו עמדה אדישה משהו, מבט המשדר "ראיתי כבר הכל". עמדה זו מכוננת בועת מגן סביב היחיד, הצולח בעזרתה את ים האירועים.

בעוד הצורה וקצב ההתקדמות ברחוב משחזרים את חוויית חיי הפרט במטרופולין, ברור לזימל שצורה וקצב אלה נקבעים מעבר להתנסותו של היחיד. כסוציולוג, הוא מתעניין בסופרא־אינדיבידואל (מה שמעבר לפרט) ובקהילה. זימל מונה ארבעה מאפיינים לצורה שבה מאורגן המרחב בחיי קהילה: 1. האקסקלוסיביות של המרחב; 2. חלוקתו ליחידות נפרדות על ידי הצבת גבולות; 3. האפשרות לייחס תוכן למרחב מסוים; 4. קִרבה או מרחק ביצירת מרחבים (וירטואליים) מסוימים.

זימל בחר בירושלים כדוגמה למקום שגם מקבע וגם מכיל תוכן ייחודי. הוא מזכיר את בית המקדש בירושלים כמקום הבלעדי שבו התקיים פולחן הקורבנות, פולחן שפסק עם חורבן העיר והמקדש. חורבן בית המקדש הביא לארגון מחודש

24. ראו: M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley 1984, p. 89.

של היחסים בין מרחב לקהילה יהודיים. בגלות היו הקהילות מרוכזות סביב מוסדותיהן. כל קהילה הציעה יחסים אינטנסיביים מיידיים לאותם שהיו קרובים למרכז, ואילו הקשרים שבין הקהילות יצרו מרחב אתני קדוש מעבר למרחק הפיזי.[25] העיר ירושלים המתינה. היו שחיכו (ועדיין מחכים) לבוא המשיח כדי לבנות את המקדש ולחדש את עבודת האל בתוכו, אחרים עייפו מלחכות ובאו לפלסטינה בלעדיו. כמה מהם בנו ב־1925 את האוניברסיטה העברית בירושלים על הר הצופים. בשלב מסוים הם חיכו לוולטר בנימין שהוזמן להצטרף לסגל המורים, אך הוא בחר שלא לבוא. קשה לתאר מה היה חושב בנימין על ירושלים, אך אפשר לנסות ולנחש משהו על יכולת השוטטות בעיר כמו ירושלים, מתוך האופן שבו הוא מתאר להלן את רומא.

אבל ברומא – האין אפילו החלום מתווה בה רחובות סלולים מדי? האין העיר מלאה מדי היכלות, כיכרות מדורגות, קדושים לאומיים, המונעים ממנה לחדור, עם כל מרצפת, עם כל שלט של חנות, כל מדרגה וכל שער, כשלמות אחת, אל חלומו של העובר ושב? הזיכרונות הגדולים, הצמרמורות ההיסטוריות – הם, למשוטט האמיתי, בבחינת פסולת שהוא מותיר ברצון לתייר.[26]

בקטע זה בנימין מבחין בין התייר לבין המשוטט המקומי. הראשון מתעניין בהיסטוריה, במורשת ובסמלי העיר. התייר מבקש ללקט מידע על המקום. המשוטט לעומתו מנסה פשוט לנוע, להסתובב, להיות. הוא מחפש הזדמנויות להימצא בתוך העיר, כמו בתוך כל נוף. "את כל בקיאותו בקיטוני אמנים, במקומות הולדת או במשכני נסיכים מוכן הוא לתת תמורת ריחו של מפתן יחיד או מגעו של אריח אחד, שכל כלב בית נושא עמו".[27] רק האנשים החיים, רק נשימותיהם של העוברים והשבים, ריח גופם, אופן התנועה שלהם, יכולים להוות נוף שיהפוך לארץ המובטחת עבור המשוטט.[28] בנימין הכותב על ברלין שלו הולך בעקבותיו של פרנץ הסל, ברלינאי אחד בעקבות ברלינאי אחר. ברלין/רומא שלו, היא ירושלים הישנה שלנו, שבה "התקיימה תרבות דיור עתיקה", שבהן היתה המוגנות העיקר הראשון, אבד עליהן הכלח.[29] עיר ממין זה יכולה היתה לחסום או לעכב את הארכיטקטורה החדשה של לה קורבוזיה עם המרחבים הארעיים שלה וגלי האור והאוויר החודרים אל בניניה החדשים העשויים זכוכית ומתכת.

ההצלבה של זימל עם בנימין מסמיכה את היחיד אל המוסר, העיצוב, החומר

25. שם, עמ' 150, 157-158.
26. ראו: ו' בנימין, "שובו של המשוטט", *המשוטט*, תרגם: דוד זינגר, תל־אביב תשנ"ב, עמ' 101.
27. שם.
28. ראו: ז' גורביץ' וג' ארן, "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", *אלפיים* 4, 1991, עמ' 9-45.
29. ראו: ו' בנימין, "שובו של המשוטט", עמ' 102.

והארכיטקטורה: את ההיכן עם המי, ועם האיך והמדוע. האתנוגרפיה נבחנה בתוך מטריצה הנוצרת מסביב למתח זה. המרחב מחולק ל"פנים" (מוגן, מאופיין, מכיל תוכן קבוע, שייך למישהו) ול"חוץ" (פתוח, שקוף, חשוף לשימושים ולמשמעויות משתנים). ממילא, מקומות היברידיים הופכים לאזורים מרתקים להתבוננות. במקומות אלו מְטשטש הגבול בין הפנים לבין החוץ (כך בפאסאז'ים הפריסאיים של בנימין, או בקניון הירושלמי של ימינו). הייחוס למקום, מחולק ל"שלנו" (מקום שבו אנו מרגישים "בבית", מקום המאופיין כשלנו על ידינו כמו על ידי אחרים, כזה שמכיל את זיכרונותינו, מסמל "אותנו", וכד') ול"שלהם" (שם אנחנו בגדר מבקרים, מקום חדש בעבורנו, מקום המקבל את משמעותו מקבוצה/תרבות "אחרת").

בנוסף ל"המרחב והייחוס", עולה "פעולת הכניסה" (החצייה, החדירה) כמדד חשוב. האם אדם נכנס למקום באופן רשמי, משלם דמי כניסה, נפרד מחלון הראווה וחוצה את סף החנות כדי להיכנס לתוכה (שלא לדבר על לרכוש דבר מה), יושב ומתבונן במחזה, מזמין אוכל בבית קפה. פעולות הכניסה נוגדות את אופיו של השיטוט האידיאלי, שבו המשוטט מבקש לשמור על ריחוקו, ההשתתפות שלו נובעת רק מן התנועה במקום, מן החליפה או מן המעבר בסמיכות תוך שמירה על פוטנציאל המעורבות שלו שלעולם אינו מתממש.

הסובייקטים הם שהדריכו את תצפיות המחקר הזה. הלכנו בעקבותיהם, כמו שבנימין הלך בעקבות הסל ובודלר. הם היו אלה שהתוו את מסלולי טיוליהם בתוך העיר, הם בחרו את האתרים שבהם בילו או קנו. המעבר מן החלק האמפירי אל החלק האנליטי יסתייע במטריצת המרחב והייחוס תוך תקווה לפענח את משמעות השינויים שחלו בצריכת הזמן והמקום של החרדים בירושלים. נזכור את דבריו של בנימין:

> ירידים עולמיים הם אתרי עלייה לרגל לפֶטיש "סחורה"... יסודם ברצון לשעשע את שכבות הפועלים והם נעשים להם לחג־שחרור... הירידים העולמיים מאצילים את ערך החליפין של הסחורות. הם יוצרים מסגרת שבה נסוג ערך השימוש שלהן. הם פותחים נוף תעתועים שהאדם נכנס אליו שיבדרוהו. תעשיית השעשועים מקלה עליו בכך שהיא מעלה אותו אל רמת הסחורה. הוא מתמסר למניפולציה שלה תוך שהוא נהנה מניכורו מעצמו ומאחרים.[30]

מטריצה

	פנים	חוץ
שלנו	רב שפע, סנטר 1	רחוב מלכי ישראל
שלהם	קניון מלחה	גן החיות, גן סאקר
		המדרחוב

30. ראו: ו' בנימין, "פריס בירת המאה ה־19", *הדהודים*, עמ' 38-39.

1. חוץ/שלהם: גן החיות, גן סאקר, המדרחוב

צריכת מרחב חוץ שאיננו מזוהה כחרדי, היא מעשה מורכב. זוהי פעולה המציעה חוויה אידיאלית של שוטטות – סיור ברחובות ובסמטאות, שיטוט בשכונות ובסביבתן, טיול בפארקים – כשמעליה מרחפים הריגוש והסכנה שבהסגת גבול. כדי לשלוט בסכנה, יימנעו החרדים מלשוטט ביחידות וייצאו החוצה מצוידים בסיבות ובמטרות. בגן החיות ובגן סאקר יהיו אלה החופשות מבית הספר ומן העבודה, הילדים, החום, הדירות הצפופות והעדר האמצעים הכלכליים המאפשרים בילויים מסוג אחר. כמו משפחות רבות בנות המעמד הבינוני והבינוני הנמוך, מחפשים החרדים בידור זול. החידוש הוא בכך שהם מכירים בצורך, בזכות, ובדחף לצרוך בידור: לבלות זמן וכסף, להיחשף למקומות חדשים, לאתגר את סף הריגוש, לנוע, לסייר.

בנימין טוען שמה שהופך סחורה לאובייקט פולחן, הוא המעבר מסימבוליזם לאלגוריה, הניתוק בין המסומן לבין המסמן, ההפרדה בין התופעה לבין משמעותה. מצב כזה מהווה סכנה לכל קהילה מוסרית, כולל זו החרדית. ממילא, החרדים צריכים להכשיר את אתרי השיטוט החדשים שלהם, תרתי משמע. להפוך מקום לכשר או כשר למהדרין, להגיע להסכמה כללית על כך שגן החיות הוא "בסדר", שגן סאקר גם הוא "מקובל", שילדים הרוכבים על אופניים אינם יותר מדי "גויים". גן החיות, למשל, אינו ריק ממשמעויות קודמות. קשה לטעון שהוא טוב לבריאות, אבל אפשר לומר שחוזים בו ביפי מעשה הבריאה. המבקרים החרדים לא יקנו שם אוכל, אך ירשו לילדיהם ללקק שלגון עם הכשר הרבנות הראשית. יכול אדם מבוגר להקשיב בתשומת לב להסבריו הרבים של המטפל (החילוני) במהלך ההאכלה, ולסכם אותם באוזני ילדיו סביב הקשר שבין קרני התיש לייצור שופרות. בגן המשחקים, אבות ישחקו כדורגל עם בניהם אך לא יפשטו את חולצתם, בניגוד לאבות החילונים. האמהות לא תחרוגנה מגבולות השמיכה שלהן, אך הן תשתרענה עליה בתנוחה המפגינה מנוחה. הילדים ירכבו על אופניהם על מסלול הרצים, הלבושים – כך תעיר אחות בוגרת או מורה, לתשומת לבן של הילדות – בצורה שאיננה צנועה.

המדרחוב נטוע בטבורה של העיר, ומציע שפע של מרכולות וצריכת זמן. אפשר לטעון כי יש לחצות אותו בדרך למקום אחר או לקנות בו סחורה הנעדרת ממקומות אחרים. עם זאת, המשמעות הסימבולית הנצורה בו מקשה על מציאת אמתלה לשוטטות בו, לא כל שכן על הכשרתו. שיטוט במשולש הרחובות בן יהודה־יפו־המלך ג'ורג' משמעו חיפוש הרפתקאות, התבוננות בחילונים המבלים את זמנם ועורכים קניות, תוך תקווה למעין חיכוך אתם או אולי ליותר מזה. המשוטט החרדי במדרחוב אינו בא בגפו, כפי שעושה המשוטט האידיאלי,[31] אך

31. השיטוט ב"מדרחוב" כמו באזורי קניות ובילוי אחרים, נעשה בדרך כלל בחברותא. היציאה החוצה לבד מופיעה כאן כטיפוס אידיאלי של שוטטות ולא כאבחנה בין חילונים לחרדים.

הוא גם לא בא בקבוצות גדולות. מדובר בקבוצות קטנות של אנשים שולי
תיירים חרדים, בעיקר מתבגרים, משפחות שעלו מארצות המערב, מתבגרי
ספרדים השייכים לקהילות המתונות יותר, זוגות צעירים וחסידים במשי
קירוב לבבות. חרדים מקומיים מן השורה עשויים אמנם לעבור שם בדרכם
למקום אחר, אך הם יימנעו משימוש באזור כאתר בילוי וקניות.

2. פנים/שלהם

קניון מלחה הוא האתר היחיד שהולם תווית זו. החרדים מסמנים אותו כמקום
"שלהם". עם זאת, במציאות החדשה המתהווה בישראל בכלל[32] ובירושלים
בפרט, הנהלת הקניון מכירה בצרכים של החרדים. כך מצטרפת הקהילה החרדית
אל המון הצרכנים, ומקבלת הכרה כחלק ויטלי שלו המוכן להשתתף במשחק
בדרכים כאלה ואחרות, כאן ועכשיו או בעתיד הנראה לעין.

למרות ההגבלות שהחרדים נוטלים על עצמם (מתבגרים מנועים מלהסתובב
שם לבדם, או עם הוריהם, חסידים ממעטים להגיע לשם), קניון מלחה במאפיינין
החוץ/פנימיים הוא מקום טוב לשוטטות. החרדים משתמשים בו לשוטטות ללא
קנייה, להתנסות בחוויה המודרנית של בילוי פנאי בנוכחות סחורה, כדי להציג
את עצמם כלקוחות עתידיים אפשריים שכדאי שיוכרו ככאלה, וכדי לממש כמה
דברי מותרות קטנים: בעיקר אוכל. למעשה, הם אינם שונים בכך מרוב באי
הקניונים. רובם מגיעים כדי להסתובב, כדי להיות שם, כדי לאכול אוכל זול, וכדי
לממש את זכותם להתבונן בחלונות ראווה, לראות ולהיראות, ליהנות מן העובדה
שלמוכרים אין מושג כמה כסף הם מוכנים להוציא.

במונחים של בנימין, החרדים הנם משתתפים מלאים בהוויית התקופה. אין
בכך כדי להסיק שהם מאשרים את מכלול התרבות הקפיטליסטית. בניגוד לאלה
הרואים בצרכנות אמצעי שליטה בלבד, מוכן בנימין לראות בה גם חוויה
משחררת. העובדה שאנשים לא רק מטיילים בקניון כבודדים או בזוגות, אלא
נוטים לבוא בקבוצות (תרבותיות) גדולות יותר, או להגביל עצמם למסעדות
מסוימות ולקניות מוגבלות, מצמצמת את אלמנט השחרור אך אינה מוחקת אותו.
יתר על כן, כניסתם היא גם מעשה חתרנות פנימי.[33] הצטרפותם אל ההמון
בקניונים ממעיטה מן החילוניות או מהחרדיות של מקומות אלה. המשתתפים
החדשים מרחיבים את שבט הצרכנים הפוטנציאלים, ומטשטשים את הפרמטרים
התרבותיים המבדילים בין מרכיביו. בכך הם פורמים את סדר הקדימויות של

32. אתרי נופש ובילוי רבים מכשירים עצמם לקליטת קהל דתי וחרדי. נוכח התחרות הגוברת והמצב הכלכלי הקשה, היזמים מנסים לזהות קהלי יעד חדשים ולהציע להם סחורות שנמנעו מהם בעבר. כך למשל קיבוצים מסוימים בגליל מציעים חדרי אוכל כשרים, שמירה על חוקי השבת, הפרדה בין גברים לנשים בבריכת השחייה ועוד.

33. ראו: C. Rojek, "'Leisure' in the Writings of Walter Benjamin".

הזהות (קודם חרדי אחר כך כל דבר אחר), ומעמידים ולו לרגע את הזכות לחוויית הפנטזיה של הצרכנות כזכות בסיסית. פנטזיה זו היא אחד מאויביה העיקריים של קהילה מוסרית; היא מחלישה את הקשרים בין תוכן לבין הופעה ומשמעות, ומאיימת על המבנה התרבותי של החרדיות.

3. חוץ/שלנו

חלק זה של המטריצה כולל את ההולכים ברחוב מלכי ישראל שבשכונת גאולה. הרחוב עובר בלִבה של הטריטוריה החרדית ומציע טיול עירוני קלאסי, הכולל תערובת של מוסדות ציבור, אתרים היסטוריים, אזורים מודרניים, חנויות הכרחיות וכמה חנויות של מותרות והנאה. כאן מתבצעות הקניות האמיתיות של בגדים, אוכל, צורכי בית, ספרים, תרופות ומותרות מוגבלים. עם זאת, רחוב עירוני זה לא מציע למשוטט בו את האנונימיות של העיר הגדולה. כל אדם החושף את עצמו על המדרכה עשוי להיות משויך בקלות לקבוצה כלשהי, אם לא מזוהה ממש. הבגדים, הכובעים, כיסויי הראש והגרביים מסגירים את הייחוס החברתי של ההולכים ברחוב. חוויית ההימצאות ב"חוץ/שלנו", קרי השוטטות ברחוב מלכי ישראל, היא תופעה ממשית וייחודית של עיר מודרנית, תצוגה של סיור פרטי תחת עין חברתית פקוחה. לכל עיר יש הכללים שלה. כאן מצרים הכללים את תרבות הצרכנות האידיאלית של העולם הקפיטליסטי. אנשים מנווטים בדרך שמשרטטות המגבלות הללו, מודעים למסרים שגופם אמור להעביר, אמונים על מִקצב התנועה שלהם ועל איכותה. על פי רוב ינסו לשדר שהם עסוקים, ממוקדי מטרה, נמצאים בחוץ בדרך מִפְנים משמעותי אחד לאחר. עם זאת, הם מנצלים את העובדה שאיש אינו יכול לדעת למה הם בעצם נמצאים שם. הם ממהרים על המדרכה, אך משתהים בתוך החנויות. הם קונים אוכל מוכן, אך כעבור רגע הם נעצרים לאכול פלאפל בדוכן. הם חוצים את הכביש במהירות אך מתעכבים לשיחת מכרים מן העבר השני. אם ההליכה ברחוב היא אכן פעולת דיבור (או אמירה) ואם זו אכן "מאשרת, חושדת, מנסה, פולשת, מכבדת",[34] הנה מה שאומר הטיול ברחוב מלכי ישראל: אני יודע/ת שאני הולך/ת בתוך גבולות הקהילה שלי, ולכן אינני מרשה לגופי להפגין שום בזבוז זמן, שום הנאה, שיטוט, או העדר מטרה. אני מתבונן/ת סביבי ויודע/ת שמתבוננים בי. אני מבצע/ת פעולות צפויות, אך מחפש/ת חדשות. אני קונה את הנחוץ, אך מסתכל/ת על (ולעתים גם קונה) מה שאני רוצה. אני מודע/ת לכך שהפנטזיות של רחוב מלכי ישראל הן מוגבלות, אך אני מבחין/ה (ומאשר/ת בעצם השתתפותי) בדחיקה מתמדת של גבולות אלה כדי להכיל יותר ויותר מותרות.

המתחם של רחוב מלכי ישראל מציע חוויה עירונית חיונית, המתאזנת על ידי סדר חברתי־מוסרי. בפתחן של שנות האלפיים, תרבות הרחוב העירוני/חרדי אינה מקדשת את הפנטזיה הצרכנית אך אינה משמיצה אותה או דוחה אותה מכל וכל.

34. ראו: M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, p. 99.

4. פנים/שלנו

המקום שבו גלויים עקבות כוחו של הסדר המוסרי המשמיץ ומגביל את תרבות הצריכה והפנאי הנו קניון רב שפע. היזמים של רב שפע הניחו, שנוכחות חרדים בסנטר 1 או במלחה מלמדת על הלגיטימציה שזכה לה הקניון בתרבות החרדית. הם חשבו שבניית קניון המותאם לצורכי האוכלוסייה תגרור אחריה הצלחה מסחרית שתישען הן על חידושי תרבות הצריכה והן על המסורת שבה קונים החרדים אצל חרדים אחרים. אך נדמה כי תמורות תרבותיות הן מורכבות ונפתלות יותר, ותרבות הקניונים איננה רק עניין של קניית מצרכים. נכון לעכשיו, קניון רב שפע הוא כישלון. ההזמנה הגלויה לבזבז זמן וכסף בפרהסיה, באזור מסומן ומשויך חרדית, משמעה הכרה מלאה בכל הכרוך בפעילויות אלה: ההיענות להזמנה זו, בבית, "אצלנו", אינה מותירה מקום לתירוצים. ברב שפע אין אפשרות להיעלם בין ההמונים או להסתתר בתוך "תרבות אחרת". אי־אפשר לומר "שרק באנו לכאן להסתכל עליהם", ש"רק עברנו" או ש"רק הצצנו". הבניין הגדול ניצב בין השכונות החרדיות והוא חלק מהן. ההליכה לרב שפע וקיומו במצב של חיוניות, משמעותם יצירת אתר "שלהם" בתוכנו.

וכך, שורדים בינתיים ברב שפע המרכול החרדי שפע מהדרין, בית המרקחת, דוכן ההמבורגר ואזור המשחקים המאולתר הפתוח בקיץ. אולי הזמן ישנה את מצבו המדורדר של הקניון, ועד אז, קניון השעשועים הפועם בעבורם הוא ההיבריד שלנו/שלהם – סנטר 1.

סנטר 1 נבנה כאמור בעבור האוכלוסייה החילונית. הקהילה החרדית אינה אמורה להתנצל על קיומו או להסביר אותו. השימוש ההולך וגובר שהיא עושה בו, הסתייע כפי שראינו בהעלמת הביטויים הסמליים החילוניים של הקניון. עם זה, נשארו כמה חנויות כלליות (מחשבים, מזכרות, צעצועים) ולצדן במרכז הפעילות – המסעדה, דוכני האוכל המהיר ובית הקפה היחיד בירושלים שבו רוב הלקוחות הם חרדים. החרדים מציגים שם לעין כל בילוי זמן, בזבוז כסף ואימוץ הלכות בתי קפה. המקום דומה לבתי קפה אחרים, ושונה מדוכני המשקה והמזון ברחוב מלכי ישראל. המלצריות מזכירות מלצריות בבתי קפה אחרים בישראל, צעירות (רובן סטודנטיות), לבושות מכנסיים וחילוניות. התפריט מציע מבחר של סלטים אופנתיים, קישים, מנות מוקפצות, פסטה ועוגות פאר הנושאות שמות איטלקיים. הטריטוריה של סנטר 1 אינה מקושרת לקהילה, אך הקהילה התקשרה אליה והכשירה אותה. זה איננו קניון חרדי, אך החרדים הנם חלק משמעותי בין באיו. ייתכן שההביטוס הקניוני לא אושרר מוסרית על ידי הקהילה החרדית. אולם במקום שבו הוא קרוב אלינו, מזמין אותנו ואיננו שלנו – יותר ויותר מבני הקהילות החרדיות משתתפים בו וחווים אותו.

סיכום

באמצע חורף 1999 נמצאתי בסביבת סנטר 1 וקבעתי שם פגישת צהריים עם תלמידתי רינה. גשם זלעפות ירד, ושמחתי למצוא מקום חניה קרוב. כיוון שהקדמתי הסתובבתי מעט. המקום לא היה מלא. אחרי שהקפתי פעמיים את קומת הכניסה ופעם אחת את הקומה העליונה, ישבתי לשולחן בבית הקפה והמשכתי בהתבוננות, נרגשת מרגע לרגע. כשרינה הגיעה, רטובה ומתנשמת, לא הנחתי לה להירגע, ופרקתי את מטען ההתבוננות הקצרה שלי: "זהו זה, זה הסוף, הם הצטרפו לכולם. תסתכלי, זוג חסידי שותה קפוצ'ינו? חרדים יושבים חשופים לכל רואה על בימה, אוכלים להנאתם ספגטי אלפרדו? אמהות חרדיות עם תינוקות בעגלה אוכלות חסה בשלושה צבעים ברוטב עשבי תיבול?". רינה, דתית מודרנית בעצמה, הקשיבה לדבריי ולנימה שבה הם נאמרו, הסתכלה סביב ואמרה: "עכשיו שאת אומרת, כן נכון, זה חדש, אבל האם זה לא היה צפוי?".

ייתכן שמנהיגי הקהילה ציפו לזה, ואולי זוהי הסיבה שבגללה תקפו ללא לאות את "תרבות המותרות (הלוקסוס)" במשך שלושים השנים האחרונות. אך מה שרואים בירושלים הוא שינוי פרדוקסלי. אפשר לומר, מחד גיסא, שירושלים של היום היא "פחות קדושה", לא משום שהיא איבדה את אוכלוסייתה החרדית אלא משום שאוכלוסייה זו נכנסה לתוך אזורים חדשים של פעילות חילונית באופייה. מספר גדל והולך של אנשים דתיים עוסקים בפעילויות של חולין. מאידך גיסא, הפרהסיה של העיר, מרחביה הציבוריים, האזורים שלא נחשבו ל"דתיים", נראים פחות ופחות "חילוניים", שכן הקהילה החרדית התאזרחה בתוכם. מבחינה חברתית, מבחינת התנהלות העיר ודייריה, שינוי יחסי הכוח בין הקהילות משנה את העיר, ושינוי הפרהסיה של העיר משנה את הקהילות עצמן. הפערים בין ההביטוס החילוני לבין זה הדתי מצטמצמים משהו. אזורי הגבול העירוניים בין אלה לבין אלה נפרמים. יכולת התנועה של הקהילות מתרחבת, גם אם לא באופן הדדי, שכן קל יותר לאדם חרדי לנוע במרחב החילוני מאשר להפך. בשדה הצרכנות, יותר ויותר אנשים שותפים לפעילויות דומות, גם אם הם עושים זאת בתלבושות שונות. אלה נפגשים באזורי הקניות והפנאי שבהם כולם שווים, וממזערים את ההבדלים המורליים שביניהם. העובדה שהם מקפידים על תלבושתם כמו על מרכיבים רבים אחרים של חייהם כנפרדים וייחודיים, מחביאה את השינוי וממתנת את קצב ההתרחשות שלו, אך אינה עוצרת אותו. נדגיש כי השינוי איננו רק של הקהילה החרדית ההולכת ומתגוננת, אלא של המרחב הציבורי כולו, שהנו פחות מפולח והומוגני בחלקיו, ויותר מפולש והיברידי.